

Скубій І.В.

Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПОЖИВАЧІВ ПОХИЛОГО ВІКУ В 1920–1930-ТІ РР. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО ПОВСЯКДЕННИХ ПОТРЕБ

У дослідженні розглядаються особливості матеріального забезпечення людей похилого віку в 1920–1930-ті рр. на прикладі радянської України за доби раннього сталінізму. У статті аналізуються типові риси конструювання радянського суспільства та визначення в ньому місця старого покоління, котре представляло собою окрему групу споживачів, до якої належали особи у віці від 60 років і старше. У своїй ідеологічній риторичній більшшовицька влада надавала пріоритетну роль дітям і молоді, водночас позиціонуючи себе як нову молодую державу, котра стояла на сторожі інтересів робітничого класу. У дослідженні було встановлено, що така політика залишала поза увагою людей похилого віку, що зумовило їх «невидимість» у суспільному дискурсі. У статті показано, що їхнє матеріальне забезпечення залежало від багатьох факторів, у т. ч. від стану здоров'я для продовження працевлаштування, наявності пенсії, соціального страхування тощо. У сільській місцевості матеріальне забезпечення людей похилого віку було в складнішому стані. Встановлено, що на селі з метою покращення їхнього матеріального становища з середини 1930-х рр. у колгоспах та артілях стали з'являтися спеціальні фонди матеріальної допомоги. Попри пропаганду соціальної орієнтованості, радянська держава не передбачила реалізацію заходів щодо боротьби з бідністю і жебрацтвом серед людей похилого віку, у т. ч. у сфері задоволення їхніх повсякденних споживчих потреб. Соціальна політика радянської влади була спрямована на пріоритетне задоволення інтересів працюючих робітників, що мало наслідком проведення великої кількості обстежень робітничих бюджетів. Внаслідок такого курсу питання матеріального забезпечення робітників, які виходили на пенсію, а також непрацюючого населення непрацездатного віку та представників інших соціальних груп старшої вікової категорії були витіснені на периферію державного та суспільного дискурсу. Значна кількість представників цієї соціальної групи споживачів була обмежена у доступі до соціальних та економічних ресурсів, у т. ч. до товарів і послуг.

Ключові слова: споживач похилого віку, матеріальне забезпечення, повсякденні потреби, радянське суспільство, радянська Україна.

Постановка проблеми. Радянський проект створення «нової людини» був одним із найбільших соціальних експериментів над розумом і тілом у ХХ ст. У ранньому радянському суспільстві, яке перебувало у процесі становлення, кожна людина прагнула зайняти певну соціальну нішу, а споживання було одним зі способів її набуття або відображення [11, с. 230]. Важливим механізмом конструювання радянської ідентичності, цінностей і норм суспільства ставали також нові практики споживання. Поєднання вивчення економічного життя, ідеології та повсякдення людини дає можливість віднайти закономірності взаємоіснування публічного і приватного просторів радянського суспільства.

У процесі трансформації постреволюційного суспільства одним з інструментів змін і джерелом

формування різноманітних уявлень про фемініність і маскуліність було споживання, які репрезентувалися через типові образи молодих робітника та селянки. Втім, такий підхід до розуміння соціальної структури радянського суспільства залишає поза увагою соціальних акторів старшої вікової категорії – людей похилого віку. Тому основними об'єктами запропонованого дослідження є споживачі похилого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка та прагнення осмислення споживання як теоретичної та практичної проблеми повсякденного життя в радянському суспільстві бере початок із часу встановлення більшовицької влади. Увага науковців до історії повсякденного життя мала наслідком формування багатого історіографічного поля, яке відкриває можливість розу-

міння проблем «маленької людини» в тоталітарну добу, її повсякденні відносини з владою, системою розподілу та постачання, проблеми із забезпеченням особистих потреб [1; 5; 16; 20]. Втім, багато облич радянського суспільства ще «невідкриті», серед яких є споживачі – мільйони жителів міст і сіл, чоловіків, жінок і дітей, робітників і селян, партійців і військових, шахтарів і вчителів та представників багатьох інших соціально-професійних груп. Прикметною рисою більшості досліджень радянського споживання, у т. ч. як складової частини практик виживання, є увага до взаємозв'язку цієї повсякденної діяльності з ідеологією комунізму [24]. Останніми роками зростає зацікавлення українських істориків до проблем споживання у радянську добу, що має наслідком появу досліджень, які знайомлять із новими акторами радянської історії – споживачами [12–14; 23]. Дослідники детально розглядають особливості функціонування гендерних ролей у споживанні, показуючи у такий спосіб тісний зв'язок гендеру та повсякденних практик. У свою чергу, споживання, маючи гендерну природу, зумовлюється і віковими особливостями, а тому типовий образ споживача має включати обличчя дитини і людини похилого віку, кожен із яких мав свої специфічні споживчі практики, які зумовлювалися віковими можливостями. Останніми роками з'являються дослідження, які спираючись на методологічні принципи нової соціальної історії, історії споживання та матеріальної культури, відкривають «завісу» над дитячим матеріальним світом за доби сталінізму [10]. Логічним продовженням вивчення особливостей споживання та матеріального забезпечення є дослідження споживчих практик іншої вікової групи – людей похилого віку, які також були учасниками більшовицького соціального експерименту 1920–1930-х рр. із виховання «нової людини» та вчилися споживати «по-радянськи».

Постановка завдання. Спираючись на методологічні концепції культурної біографії речей Арджуна Аппадурі та Ігоря Копитоффа [18, с. 3–63; 21, с. 64–94], це дослідження має на меті показати, якими були особливості споживання у представників третього покоління. Споживачі цієї вікової групи перебували поза полем зору більшовицької влади, враховуючи її увагу до дітей і молоді, «квітів життя», нового покоління радянських громадян. Це зумовлює інтерес до особливостей їхнього споживання і матеріального забезпечення в 1920–1930-х рр. Які товари «створювали» повсякденне життя старішого

населення молодого радянського суспільства? Як комуністична ідеологія та політика впливали на визначення їхніх щоденних потреб і практик? Іншими словами, перед дослідником постає завдання «зрозуміти» (курсив – *I. С.*) споживача похилого віку, можливість чого на теоретичному рівні було вже доведено вченими [19].

Виклад основного матеріалу дослідження. Споживання в радянську добу є яскравим індикатором радянського повсякдення та рівня розвитку матеріальної культури. Інструменти та практики споживання часто ставали засобами соціальної трансформації суспільства, у т. ч. боротьби за рівні права та гендерну рівність. Світ споживання людини похилого віку доби ранньорадянського суспільства увібрав у себе всі характерні та типові риси цього щоденного процесу, але водночас мав свою специфіку. Кількість представників цієї вікової групи у радянському суспільстві за переписом 1937 р. складала близько 7%¹. У суспільному дискурсі та на рівні повсякденного життя ця група споживачів у 1920–1930-ті рр. залишилася майже непомітною, «невидимою» та «іншою». Аналіз публікацій у газетних і журнальних виданнях 1920–1930-х рр. свідчить, що образ людини третього віку був ледь помітним у суспільному дискурсі. Причини цього можна знайти у тому, що в межах радянської ідеології увага зверталася до молоді, активних учасників революційних подій і соціальних кампаній влади у мирну добу. Пенсійне законодавство стало з'являтися лише наприкінці 1920-х рр. Відтоді з'явилася і традиційна для радянської пенсійної системи вікова норма про початок пенсійного віку: 60 років – для чоловіків, 55 років – для жінок [6].

В умовах активної розбудови нової держави, заснованої на засадах соціалістичної ідеології, яка своїм головним завданням проголосила боротьбу зі старим дореволюційним ладом, представники старших поколінь сприймалися владою довгий час як ідеологічно ворожі носії «міщанського буржуазного побуту». Радянська історіографія також наслідувала цю традицію та звертала увагу на те, що «декласовані елементи» складаються більшою мірою з людей похилого віку та включають у себе велику кількість бідняків [2, с. 75]. Відоме гасло «Молодим у нас дорога, старики у нас в повазі»², яке пропагувалося впродовж всіх років існування

¹ До уваги взято чоловіків і жінок, жителів міст і сіл, яким на час проведення перепису було більше 60 років, із них у містах проживало близько 4,24% чоловіків і 7,58% жінок, а в селах – 6,87% і 9,39% відповідно. Загальна чисельність осіб старше 60 років складала 160 121 599.

² Вираз більш вживаний російською мовою: «Молодым у нас дорога, старикам у нас почет».

Радянського Союзу та стало частиною соціальної пам'яті кількох поколінь, на практиці не завжди відповідало дійсності. Єдиним хіба винятком із цієї концепції був символічний смисл у сприйнятті т. зв. «першого радянського старшого покоління» [22], яке фактично заклало ідейні основи нового ладу та водночас слугувало своєрідним мостом від минулого до майбутнього.

Дискурс про так звану «щасливу старість» (курсив – *I. С.*) був частиною ідеологічної риторики радянської влади. Якою ж вона була та в чому саме полягала її сутність? За Конституцією СРСР (1936 р.) передбачалося, що кожен громадянин країни мав отримувати соціальні блага відповідно до свого трудового внеску, який він зробив протягом життя. У ст. 120 було вперше гарантовано право кожного громадянина похилого віку на матеріальне забезпечення. Своєрідною гарантією отримання будь-яких матеріальних благ від держави було соціальне страхування робітників і службовців. У такий спосіб було закріплено, що право на пропаговану «щасливу старість» базувалося на класовому принципі, оскільки виключало зі списку реципієнтів селян. Фактично, стан матеріального забезпечення та доступу людей похилого віку до споживчих благ і ресурсів радянської економіки, своєрідне місце в споживчій ієрархії залежало від попереднього місця роботи і відповідного внеску у розвиток виробництва країни. Чим ближчою була особа у своєму професійному житті до суспільно важливого будівництва, наприклад, важкої промисловості, тим більшим був доступ у неї до споживчих ресурсів – закритих розподільників, пенсійного забезпечення та інших соціальних благ. Загальна чисельність осіб, які офіційно вважалися пенсіонерами і була на державному забезпеченні, була незначною у співвідношенні до загальної чисельності населення країни: 75 789 943 чоловіків і 84 331 656 жінок, що разом складало 160 121 599 особи або 0,66% всього населення³.

Враховуючи, що протягом 1920–1930-х рр. у СРСР відбувалося становлення централізованої системи державного розподілу товарів, для осіб старшого і пенсійного віку були доступні такі джерела / «можливості» їх отримання:

- 1) пенсії та допомоги по соціальному страхуванню;
- 2) членство у робітничому кооперативі;
- 3) членство у професійній спілці;
- 4) власні джерела постачання для самозайнятих верств населення.

³ Див. перепис населення 1937 р. Загальнодержавне пенсійне забезпечення було введено в 1956 р., коли було прийнято закон «Про державні пенсії».

Під час проведення обстежень сімейних бюджетів споживачі похилого віку не виділялися в окрему групу обліку. Натомість державну статистику насамперед цікавив стан забезпечення та постачання робітників і службовців [15]. Тому, попри наявність достатньо багатоджерельної бази щодо забезпечення повсякденних потреб суспільства, проблеми споживання людей похилого віку залишилися поза увагою статистики, що ускладнює роботу сучасних дослідників.

Питання збільшення кількості промислових підприємств в межах країни, як і зростання загальної кількості робітників і поступове старіння частини із них обговорювалося на сторінках преси. Наприкінці 1920-х рр. загострення цієї проблеми викликало необхідність звернення уваги Всеросійської ради народного господарства до Народного комісаріату праці, оскільки погіршення їхнього матеріального стану у зв'язку із втратою працездатності ставало поширеним явищем. Проблема «розширення практики страхування старості» була актуальною і регулярно обговорювалася на шпальтах щоденних робітничих газет. У всерадянській робітничій газеті «Труд» було розміщено обговорення цієї проблеми з аргументацією про те, що у зв'язку з «раціоналізацією виробництва і появою надлишків робочої сили ці категорії робітників необхідно звільнити від роботи в першу чергу», але водночас зверталася увага на необхідність заходів щодо їхнього соціального забезпечення після звільнення з підприємства [8]. Суспільство хвилювала проблема відсутності належного соціального забезпечення старості та, як наслідок, наявність великої кількості робітників непрацездатного віку. Впроваджувана у різних сферах господарства країни система соціального страхування була покликана забезпечити мінімальне задоволення соціальних потреб робітників, які виходили на пенсію, та членів їхніх сімей. Як доводять дослідники, частка витрат на пенсії у фондах соціального страхування була порівняно незначною і становила наприкінці 1920-х рр. близько 23,7% усіх страхових виплат, поступаючись країнам Західної Європи і за широтою охоплення контингенту, і за розмірами допомоги [4, с. 113]. Так, наприклад, на текстильній фабриці у Ярославлі в травні 1928 р. налічувалося близько 900 робітників у віці від 60 до 80 років, із яких на пенсію було переведено всього 40 осіб [7, с. 5].

Враховуючи ідеологічний курс влади щодо встановлення в суспільстві т. зв. «диктатури пролетаріату», не менш гостро стояла проблема соціального забезпечення селян похилого віку.

Головне завдання державної політики полягало у боротьбі з жебрацтвом, яке було особливо поширеним серед бездомних, безсімейних і малозабезпечених груп [3, с. 68]. В обговоренні цього питання на II сесії Всерадянського виконавчого комітету організація забезпечення продуктами харчування чи одягом не розглядалася, натомість серед можливих варіантів вирішення проблеми жебрацтва на селі було запропоновано надання посівного насіння для селян. Матеріальне становище інвалідів, яких розглядали в межах соціальної групи людей похилого віку, пропонувалося покращити за рахунок налагодження постачання їхніх артілей сировиною, що було однією із найбільш поширених проблем їх повсякденної роботи [17, с. 2]. У такий спосіб вирішення проблеми матеріального становища старих людей на селі бачилося владою за рахунок забезпечення їх сировиною для кустарного виробництва або насіннєвим матеріалом. Такі заходи були більш допустимі у середовищі малозабезпеченого населення працездатного віку, які мали фізичні сили і здоров'я працювати. Натомість, попри пропаговану соціальну орієнтованість радянської держави, не передбачалося впровадження заходів щодо боротьби з бідністю і жебрацтвом серед людей похилого віку. З 1935 р. почали з'являтися ініціативи щодо покращення матеріального становища цієї соціальної групи у сільській місцевості, результатом чого стало створення спеціальних фондів матеріальної допомоги. Відповідно до статутів сільськогосподарських артілей передбачалося сформувати у кожному колгоспі фонд у розмірі не більше 2% від валової виробництва колгоспу, який був покликаний гарантувати допомогу робітникам, котрі тимча-

сово втратили працездатність, а також інвалідам або людям похилого віку [9].

Висновки. Позиціонування радянської влади як нової молоді держави, що представляла інтереси робітничого класу, залишило поза увагою людей похилого віку. Спрямованість державного курсу на пріоритетне задоволення інтересів працюючих робітників, які серед кола заходів супроводжувалися чисельними обстеженнями їхніх сімейних бюджетів, витіснили на периферію суспільного та державного дискурсу проблеми матеріального забезпечення робітників, які виходили на пенсію, непрацюючого населення непрацездатного віку та представників інших соціальних груп старшої вікової категорії. З середини 1930-х рр. ці питання стали набирати актуальність у зв'язку зі зростанням чисельності осіб похилого віку в структурі радянського суспільства, що мало результатом створення спеціальних фондів матеріальної допомоги, запровадження соціального страхування на підприємствах тощо. Втім, такі заходи не дозволили вирішити проблему матеріального забезпечення та не передбачали надання доступу до товарів і послуг цій категорії суспільства. За відсутності загального пенсійного забезпечення у 1920–1930-ті рр. вона була найменш соціально захищеною й адаптованою до виживання. За таких умов доступ людини похилого віку до товарів і послуг залежав від матеріального становища конкретної особи або її родини. У зв'язку з цим перспективним напрямом подальших досліджень у сфері історії радянського споживання та матеріальної культури є детальне вивчення світу товарів і споживчих потреб людини похилого віку за доби сталінізму.

Список літератури:

1. Гурова О. Советское нижнее бельё: между идеологией и повседневностью. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 288 с.
2. Жиромская В.Б. Советский город в 1921 – 1925 гг.: проблемы социальной структуры. Москва : Наука, 1988. 175 с.
3. Киселев А. Итоги работ II сессии ВЦИК XIII созыва. *Советское строительство*. 1928. № 4 (Апрель). С. 69.
4. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2011. 312 с.
5. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. Москва : РОССПЭН, 2008. 351 с.
6. Пенсии и пособия. Вып.3. Законодательство об обеспечении лиц, имеющих исключительные заслуги, научных работников, писателей и некоторых категорий специалистов, работающих в сельских местностях на 1 ноября 1931 г. / сост. : А.В. Тихомиров, В.К. Хитев. Москва : Советское законодательство, 1931. 40 с. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1812>.
7. Пенсии престарелым текстильщикам. *Труд*. 1928. 5 мая. С. 5.
8. Пенсия престарелым рабочим. *Труд*. 1928. 28 июня. № 148.
9. Примерный Устав сельскохозяйственной артели. Принят Постановлением ЦК ВКП (б) и СНК СССР от 17.02.1935 г. *Сборник законов СССР*. 1935. № 11. Ст. 82.

10. Скубій І. «Діти – радість країни соціалізму, що будується»: товари для дітей в радянській Україні. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/skubii>.
11. Скубій І.В. Споживання в радянському місті у 1920–1930-х роках: між ідеологією та повсякденністю. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 230–239.
12. Скубій І. У пошуках споживача: нові актори соціальної історії 1920–1930-х років. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. № 27. С. 64–70.
13. Скубій І.В. Чоловічі споживчі потреби в міському просторі радянської України в 1920–1930-ті роки. *Схід*. 2018. № 1 (153). С. 79–83.
14. Стяжкіна О. «Міщанка» та «бездуховний обиватель»: гендерні аспекти радянської повсякденності (сер. 1960 – сер. 1980 рр.). Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк : «Ноулідж», 2013. URL: <http://uamoderna.com/md/212-212>.
15. Состояние питания городского населения СССР. 1919 – 1924 гг. (по данным периодического обследования питания, проводимых отделом Статистики Потребления ЦСУ. Т. XXX. Вып. 1. Москва : ЦСУ, 1926. 274 с.
16. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.
17. II сессия ВЦИК. Социальное обеспечение. *Труд*. 1928. 1 апреля. С. 2.
18. Appadurai A. Introduction: commodities and the politics of value. *The Social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 3–63.
19. GunterBarrie. Understanding the Older Consumer: The Grey Market. London : Routledge, 1998. 912 p.
20. Hessler Julie. A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953. Princeton University Press, 2004. 384 p.
21. Kopytoff I. The cultural biography of things: commoditization as process. *The Social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge, U.K. : Cambridge University Press, 1986. P. 64–94.
22. Lovell Stephen. Soviet Socialism and the Construction of Old Age. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. Vol. 51. № 4. 2003. P. 564–585. URL: <http://www.jstor.org/stable/41051138>.
23. Stiazhkina Olena. Sated People: Gendered Modes of Acquiring and Consuming Prestigious Soviet Foods. *Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life*. Edited by Anastasia Lakhtikova, Angela Brintlinger and Irina Glushchenko. Bloomington : Indiana University Press, 2019. P. 132–164.
24. Vihavainen Timo, Bogdanova Elena. Communism and Consumerism: The Soviet Alternative to the Affluent Society. Leiden, The Netherlands : Brill, 2016. 172 p.

Skubii I.V. MATERIAL WELFARE OF THE ELDERLY CONSUMERS IN THE 1920–1930S’ SOVIET UKRAINE: FROM IDEOLOGY AND EVERYDAY NEEDS

It has been examined the peculiarities of the material welfare of the elderly consumers in the 1920–1930s on the example of Soviet Ukraine during the early Stalinist era. It has been analyzed the typical features of constructing Soviet society through the prism of identifying the place of the old generation as a separate group of consumers, which consisted of persons aged 60 years and older. In its ideological rhetoric, the Bolshevik authorities gave priority to children and young people, while an elderly consumer received little attention, which explains his “invisibility” in public discourse. It has been found that their material wellbeing depended on many factors such as health status for continuing employment, retirement, social security, etc. In rural areas, the material welfare of the elderly was more complicated. Despite the social orientation of the Soviet state’s propaganda, it was not intended to introduce measures to fight against poverty and begging among the elderly in the countryside. The study analyzed how, since the mid-1930s, special financial aid funds began to appear in the countryside, designed to improve their material welfare. The positioning of Soviet power as a new, young state representing the interests of the working class left the ideological discourse of the elderly out of consideration. The focus of the state policy on priority satisfaction of the interests of working workers, numerous surveys of workers’ budgets, have displaced on the periphery of social problems the issue of financial support for retired workers, unemployed population of disabled workers and representatives of other social groups of older age. As a result, a significant part of the representatives of this social group did not have access to social and economic resources, as well as goods and services.

Key words: elderly consumer, material welfare, everyday needs, Soviet society, Soviet Ukraine.